

УДК 94(4)«1492/1914»(045)

Узброены канфлікт запарожцаў і віцяблян у пачатку XVII ст.

Ковалець Т.Р.

*Чарнавіцкі нацыянальны ўніверсітэт імя Юрія Фядковіча, Чарнауць (Україна);
Варшаўскі ўніверсітэт, Варшава (Польща)*

Да балочых грамадскіх з'яў Рэчы Паспалітай XVII ст. належалі «свавольныя жаўнеры» і канфедэрацыі, да якіх звязрталіся тады, калі спынялася выплачванне войску «жолда». Пры гэтым вайскоўцы шукалі задавальнення сваіх па-трабу адкрытым рабаванні насельніцтва. Не выключэннем у такой практыцы было і Войска Запарожскае, якое мела ўстойлівую методыку эксплуатацыі гарадоў.

Мэта – даследаванне ўзброенага канфлікту Войску Запарожскага і горада Віцебска, які меў месца ў снежні 1602 г. Задача артыкула: аналіз малавядомай кропніцы па гісторыі эпізода канфлікту – справаздачы пра яго ананімнага беларускага карэспандэнта вялікага гетмана Яна Замойскага.

Матэрыял і методы. Аўтарам выкарыстаны працы ўкраінскіх гісторыкаў М. Грушэўскага і Д. Яварніцкага, а таксама польскага даследчыка А.-Ю. Рале. Разгледжаныя як вядомыя, так і новаўведзеныя кропніцы. Апроч гэтага даследаваліся лісты казацкіх камандуючых І. Кутковіча, І. Касога, каралеўскага падскарбніка Я. Фірлея. Методы: паразынальна-гістарычны, проблемна-храналагічны, статыстычны, гістарычны рэканструкцыйны і гісторыка-крывітычны.

Вынікі іх абмеркаванне. У артыкуле апісаны гісторыя нарастання супярэчнасцяў паміж запарожцамі і жыхарыма Віцебска ў снежні 1602 г., погляды на канфлікт і матывы казакоў і віцяблія, на падставе выяўленых кропніц рэканструявана развязка – збройнае сутыкненне бакоў.

Казакі і мяшчане Віцебска апынуліся закладнікамі сітуацыі, якая склалася, – у запарожцаў не было іншага выйсця, як займіца эксплуатацыяй беларускіх гарадоў, а віцябліяне, спадзеючыся на ўласнае аналічнне, мелі намер ім супрацьстаўіць. Заход Віцебска адбыўся з досьць вялікім ахвярамі як сярод вайскоўцаў, так і сярод мірнага насельніцтва.

Заключэнне. Такім чынам, прааналізаваны канфлікт паміж запарожцамі і беларусамі ў 1602 г. і апублікавана справаздacha гетмана Яна Замойскага.

Ключавыя слова: Войска Запарожскае, Віцебск, Рэч Паспалітая, 1602 год, Іван Кутковіч, сацыяльныя канфлікты, публікацыя кропніц.

(Ученые записки. – 2016. – Том 22. – С. 61–69)

Armed Conflict between Zaporozhians and Vitebsk Population in the Early XVII Century

Kovalets T.R.

*Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi (Ukraine);
University of Warsaw, Warsaw (Poland)*

«Headstrong soldiers» and military confederation that appeared, when fee issuance stopped belong to the painful social phenomena in the Polish-Lithuanian Commonwealth in XVII c. Then the soldiers looked for solace of their needs in an open robbery of the populace. Zaporozhian Host wasn't except in this practice; it has its established methods of the exploitation of towns.

The purpose of the article is to investigate the armed conflict between Zaporozhian Host and the town of Vitebsk, which took place in December 1602. The objective of the article is also to publish the little known source for the history of this conflict, the report by anonymous Belarusian correspondent of Big Crown Hetman Jan Zamoyski.

Material and methods. We used the works by Ukrainian historians M. Hrushevsky and D. Yavornitsky as well as, Polish researcher A.J. Ralle. The sources of the article were both already known and new found ones. Besides the mentioned report, the letters by the Cossack commanders I. Kutkovych, I. Kosoi and the royal «podskarbi» (minister responsible for the treasury) J. Firlej were used. The applied methods are historical comparative, chronological, statistical, and critical and the method of historical reconstruction.

Findings and their discussion. In the article the history of the growth of contradictions between Cossacks and the residents of Vitebsk in December 1602, is described as well as the views on the conflict and the motive of the sides, Ukrainian Cossacks and Belarusian town of Vitebsk. Reconstruction of its denouement, the armed clash, on the base of new-found sources is presented.

The Cossacks and the residents of Vitebsk were trapped in the existent situation, Zaporozhians didn't have any other choice but exploration of Belarusian towns, and the residents of Vitebsk, on the other hand, relying on their militia, intended to resist them. The capture of the town took place with considerable number of victims among soldiers and civilians.

Адрас для карэспандэнцыі: e-mail: t.kovalets@gmail.com – Т.Р. Ковалец

Conclusion. Conflict between Zaporozhians and Belarusians in 1602 is analyzed in the article and report by Hetman Yan Zamoyski is published.

Key words: Zaporozhian Host, Vitebsk, the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1602, Ivan Kutschovych, social conflicts, sources publishing.

(*Scientific notes.* – 2016. – Vol. 22. – P. 61–69)

Гісторычныя рэаліі Рэчы Паспалітай раннемадэрнага часу абуровілі з'яўленне грамадскіх з'яў, якія рэгулярна паўтараліся, існавалі працяглы час і мелі істотны ўплыў на развіццё гэтага дзяржаўнага ўтварэння. Да такіх з'яў адносіліся «свавольныя жаўнеры» і вайсковыя канфедэрацыі, да іх звярталіся тады, калі спынялася выплата «жолда» войску і жаўнеры шукалі задавальнення сваіх патрэб у адкрытым рабаванні насельніцтва.

У такіх умовах насельніцтва адносна войска вельмі часта мела толькі адно пажаданне: каб яно адправілася на ворага і больш не вярнулася. Свавольны жаўнер, па словах сучаснікаў, «ад татарына быў лепш хіба толькі тым, што вёскі не паліў і вязняў не браў» [1, s. 125]. Гэта, аднак, з'яўлялася агульнаеўрапейскай тэндэнцыяй: на пачатку XVII ст. колькасць войскаў вельмі вырасла, а сістэма забеспячэння заставалася нязменнай, таму вайсковыя атрады часта нагадвалі «узброенія банды марадзёраў», якія цалкам спусташалі мясцовасці, праз якія праходзілі» [2, p. 7]. Не было выключэннем і Войска Запарожскага – квазідзяржаўная вайсковая арганізацыя, якая ў гэты час імкліва павялічвала сваю колькасць і грамадска-палітычны ўплыў у Рэчы Паспалітай, і выпрацавала ўстойлівую методыку адносін з насельніцтвам для яго эксплуатацыі.

Мэтай артыкула – даследаванне на базе прац гісторыкаў, вядомых гісторыяграфій, а таксама шэрага выяўленых намі крыніц узброенага канфлікту Войску Запарожскага і горада Віцебска, які адбыўся ў снежні 1602 г.; аналіз асобных складнікаў гэтага канфлікту – яго перадгісторыі, вобразу падзеяў з пункту гледжання запарожцаў і віцяблян, удакладненне даты і інш. Задача артыкула – аналіз малавядомай крыніцы па гісторыі гэтага канфлікту – справаздачы пра яго ананімнага карэспандэнта вялікага кароннага гетмана Яна Замойскага.

Матэрыял і метады. Для дасягнення мэты намі выкарыстаны працы ўкраінскіх гісторыкаў Міхаіла Грушэўскага [3] і Дэмітрыя Яварніцкага [4], а таксама польскага даследчыка Антонія-Юзафа Рале [5]. Згаданым гісторыкам, аднак, удалося прааналізаваць канфлікт 1602 г. у Віцебску толькі вельмі павярхоўна. Гэта было выкліканы аблежванай крыніцазнаўчай базай, даступнай ім у канцы XIX – пачатку XX ст.,

якая складалася толькі з дзвюх адзінак – паведамленняў Баркулабаўскага летапісу [6, с. 174–192] і ліста казацкага камандуючага Івана Кутковіча да польнага кароннага гетмана Станіслава Жулкеўскага ад 20 снежня 1602 г. [7, s. 118–121].

На сённяшні дзень гэту крыніцазнаўчую базу ўдалося значна пашырыць і дадаць сюды, апрач ужо згаданай справаздачы гетманскага карэспандэнта, лісты да Льва Сапегі, канцлера ВКЛ, І. Кутковіча (ад 14 снежня 1602 г.) [8, k. 138–138v] і яго паслядоўніка, запарожскага гетмана Івана Касога (ад 1 лютага ў 1603 г.) [8, k. 140–141v], якія дапамагаюць высветліць акалічнасці і наступствы канфлікту, а таксама два лісты з карэспандэнцыі кароннага падскарбніка Яна Фірлея (ад 9 лістапада 1602 г. [9, s. 85–87] і 13 студзеня 1603 г. [10, s. 41]), у якіх асвятляеца пытанне аплаты Войску Запарожскага.

У артыкуле выкарыстаны метады, прынятые ў гісторычнай практицы і крыніцазнаўчым аналізе: паралельна-гісторычны (паралельнне вобразу падзеяў з пункту гледжання казакоў і жыхароў Віцебска), проблемна-храналагічны (узброені канфлікты разгледжаны ў храналагічным зрэзе), статыстычны (вызначэнне колькасці атрадаў запарожцаў і мяшчан), гісторычнай рэканструкцыі (узнаўленне ходу ўзброенага сутыкнення пад Віцебскам), гісторыка-крытычны (аналіз выяўленых гісторычных крыніц у сацыяльна-палітычным контэксте вывучае апошні) і іншыя.

Вынікі і іх аблеркаванне. Перадгісторыя. Пасля задушэння ў 1596 г. каронным войскам казацкага паўстання для запарожцаў пачаўся перыйд расколу і глыбокага крывацісу, які завяршыўся праз чатыры гады дзяякоўчы іх прыцягненню ўвесень 1600 г. да валашскай кампаніі Рэчы Паспалітай супраць Міхая Храбрага. Задаволены казацкай дапамогай у Валахіі польскі ўрад у наступным годзе пасля традыцыйна працягнуў перамоў здолеў ізноў прыцягнуць кантынгент запарожцаў пад камандаваннем С. Кошкі да ўдзелу ў кампаніі супраць шведаў у Ліфляндіі.

З лістапада 1601 г. да сакавіка 1602 г. 2-тысячнае казацкае войска брала ўдзел у аблозе крэпасцей Эргеме, Вольмар, Анстла і ахоўвала камунікацыі кароннага войска. З-за кепскага забеспячэння пачаўся голад; запарожцы неслі цяжкія страты падчас штурмаў умацаванняў ворага. Напрыканцы лютага, падчас

аднаго з такіх штурмаў, а магчыма, ноччу з 28 лютага на 1 сакавіка 1602 г., у баі са шведскай конніцай каля горада Пілтсамаа (сучасны раён Ігевамаа Эстоніі) пры падазроных акалічнасцях загінуў і сам казацкі гетман [3, с. 316; 11].

Пасля тібелі С. Кошкі значная частка казакоў не бачыла перспектывы ў далейшай службе, таму вярнулася на Украіну. Тыя, хто застаўся, «невялікая жменя», абраўшы сваім «старэйшым» (ужо нават не гетманам) Гаўрылу Крутневіча, пайшлі на службу да Я. Замойскага (ён тады меў вялікую патрэбу ў пяхоце) і ў цяжкім баі пабілі шведаў пад Тарту, а пазней бралі актыўны ўдзел у аблозе і захопе Вільяндзі [5, с. 12; 11].

30 верасня¹ кароннае войска захапіла горад Васенштайн (сучасны горад Пайдэ ў раёне Яаарва Эстоніі). На гэтым кампанія 1602 г. фактычна завяршилася. Галодныя і абаранцыя казакі, рэшткі войску С. Кошкі, чакалі аплаты, аднак з прыходам халадоў, у лістападзе, яны былі змушаны, як трапна адзначыў М. Грушэўскі, пайсці «на Белую Русь – латаць злыдні», г.зн. стаць на пастой па беларускіх гарадах [3, с. 317; 4, с. 114; 5, с. 12].

Запарожская войска сваё забеспечэнне праводзіла адпрацавана і метадычна. Да гарадоў і сёлаў высыпаліся адмысловыя людзі, якія апісвалі маёнткі і вызначалі з іх паборы, памер якіх залежаў ад патрэб войску. Гэта, хоць і было супрацьпраўным, аднак па метадах цалкам адпавядала алгарытму дзеянняў кароннага войску, згодна з тагачасным вайсковым статутам.

Спачатку штаб-кватэрый запарожцаў стаў Полацк, але неўзабаве яны пачалі прыглядзіцца да іншых гарадоў як на крыніцу фуражу, правізіі і месца для магчымай зімоўкі. Адным з такіх стаў Віцебск. У снежні тут дайшло да канфлікту, які завяршыўся ўзброеным сутыкненнем мяшчан з запарожцамі. Каб лепш зразумець акалічнасці гэтага канфлікту, паспрабуем прасачыць яго ход з пунктаў гледжання казакоў і саміх віцяблян.

Здабыванне Віцебска вачыма казакоў. Матывы прыходу запарожцаў на Беларусь лёгка зразумець: пасля цяжкіх баявых дзеянняў іх атрады, галодныя і знясіленыя, дагэтуль не атрымалі належнай аплаты за сваю службу, а менавіта «сукнаў і жолда за трывэрці» [7, с. 121]. Я. Фірлей у лісце ад 9 лістапада да Я. Замойскага, ведучы гаворку пра грошы для войску, запэўніваў вялікага кароннага гетмана, што кароль Жыгімонт III прызначыў для выплаты казакам частку «пабораў прускіх» і тыя грошы «проста да Войска Каралі Яго Міласці загадаў адвесці»

¹ М. Грушэўскі памылкова датуе ўзяцце Пайдэ «канцом жніўня» [гл.: 3, с. 317].

[9, с. 85], аднак ніякіх сродкаў казакі так і не ўбачылі.

Некаторы час, аднак, пастой казакаў трываў без значных экспэссаў і нават «іх літасці паны шляхта хлеба і жыўнасці ў маёнтках сваіх даваць» жаўнерам не адмаўлялася. І. Куцковіч, «маючы жаданне з часткай войску ўступіць у Віцебск» на зімоўку, паслаў у горад «свайго пісара і есавула з некалькімі дзясяткамі вершнікаў для належнага распісання сядзібаў». Мяшчане, «запэўніўшы ім спачатку вольны прыезд», не дазволілі аднак казакам распісаць жыллё, кінуліся, як на ворага, адных забілі, іншых у Дзвіну загналі і патапілі, астатніх сілай выгналі з горада. Па прыкладзе віцяблян зрабіў нейкі ўраднік Л. Сапегі з маёнтка Астроўна – сабраўшы сялян, ён здзейсніў напад на группу казакоў, некалькі з іх «забілі, іншых, звязаўшы, патапілі».

Старшына, імкнучыся, каб «да большага разлівання крыві» не дайшло, нібыта праз нейкіх шляхцічаў вяла перамовы з Віцебскам: «клянучыся ім, што пад прысягай за смерць нявінных тых таварышаў нашых ніхто з нас не будзе помсціць, і так з імі паводзіць сябе, як мы з іншымі іх суседзямі паводзілі сябе, каб толькі нас на вызначаны час у сваім жыллі адпачыць пусцілі». Мяшчане ж не толькі не хадзелі весці любыя перамовы з казакамі, але і зусім задумалі з імі «пачаць вайну».

Крыху наўна ў лісце казацкага старэйшага выглядае аргументаванне паходу на Віцебск: «асцерагаючыся, каб нам ужо і на сяле не давялося біцца за кавалак хлеба, мусілі мы ад гвалту адбівацца гвалтам». Сабраўшы свае, напэўна, ужо часткова распушчаныя на зімоўку атрады, казакі адправіліся ў паход. На падыходзе да горада іх атакавалі з харугвамі «непрыяцельскім звычаем» узброенія мяшчане, аднак «іх Пан Бог за іх упартасць і ганарлівасць, як і за вялікую непавагу да маестата Яго Каракеўскай Міласці [...] значна пакараў», бо атрымалі паразу, не забіўшы нават і тузина казакоў.

Апроч гэтага, запарожцы былі цалкам упэўнены ў праваце сваіх дзеянняў, бо яны нібыта мелі нейкія афіцыйныя дазволы на пастой («на загад Яго Каракеўскай Міласці маем у вас адпачынак») [7, с. 119–121]².

² Варта заўважыць, што ўзяцце Віцебска – гэта не адзіны прыклад адкрылага крывавага канфлікту гарадоў Рэчы Паспалітай і Войску Запарожскага. Падобная сітуацыя мела месца ў каstryчніку 1593 г., калі з двух казацкіх паслоў да ўрада Кіева адзін быў забіты, а другі ледзь застаўся жывы. Тады па горадзе прыйшла хвала казацкіх пагромаў, падчас якіх мяшчане зрабавалі маёнткі паслоў і іншых казакоў.

Запарожцы цэлым войскам з артылерыяй прыбылі да горада «чыніць справядлівасць». Толькі заўчастаў умешальніцтва паказачанага князя Кірыка Ружынскага і біскупа Юзафа Верашчынскага, якія выступілі ў якасці пасярэднікаў у перамовах, дазволіла ўнікнуць большага

Узяцце Віцебска: версія мяшчан. У Беларусі запарожцаў сустрэла ціхая варожасць, выкліканая паводзінамі іншых атрадаў кароннага войска, якія разышліся на зімоўку, і натоўпаў казакоў, якія раней пакінулі войска і эксплуатавалі мясцове населніцтва. Прысутнасць значных вайсковых кантынгентаў з падарванай мараллю, якія з-за канфлікту з уладай спаганялі сваю злосць на простых жыхарах гарадоў і сёл, рэзка актывізавала сацыяльны бандытызм. Як пісалі пасля самі казакі, «некаторая шляхта, як і падданыя шляхецкія, завучыся казакамі, па сёлах ездзячы, немалыя гвалты і наезды, збіцё кабетам чынячы, маёмасць забіраюць». Запарожцы, па іх словам, такіх разбойнікаў час ад часу каралі, а сялян назад выдавалі шляхце [8, к. 140–140v]. Мірных жыхароў, аднак, гэта трывожыла мала.

Вельмі яскрава настроі беларусаў адлюстроўвае тон Баркулабаўскага летапісу, аўтар якога ставіўся «вельмі неахвотна да казакоў» («bardzo niechętny Kozakom») [5, с. 12]. Запарожцы паводзілі сябе на Беларусі, як у сябе дома, бралі «прыстаўсты» ў Мсціславе, Крычаве, Галоўчыне, Чачэрску, Гомелі, Любечы, Рэчыцы, Быхаве, Рагачове і па ўсіх гарадах; нават «жонки, девки и хлопяты з собою много брали», г.зн. захоплівалі людзей у закладнікі і патрабавалі за іх выкуп. Перасоўванне казацкага лагера з нарабаванай маёмасцю і набранымі ў мірным краі палоннымі жыхарамі падавалася запужана му летапісцу нейкай апакаліптычнай карцінай: «один козак будзе мети коней 8, 10, 12, а хлопят троє, четверо, жонки албо девки две албо три» [6, с. 189]. Вядома, падобная карціна была далёкія ад рэчаіннасці, бо кожныя экспэссы пры ўдзеле казакоў альбо асоб, якія назваліся казакамі, імгненна абрасталі чуткамі, якія пашияраліся па ўсёй Літве, а сам вобраз запарожскага рыцара дэмантаваўся, набываў рысы гвалтаўніка і рабаўніка.

Каб лепш уяўіць матывы віцебскага мяшчанства, варта заўважыць, што яно ніякім чынам не збрілася мець ролю мірных, безбаронных авечак перад драпежнымі казацтвам, якое мела намер прыбыць у Віцебск. Незадоўга перад гэтым віцебляне ўжо перажылі напад нейкай «казакуючай» банды на чале з Дубінай, якая спрабавала ўзяць горад і замак. Тады мяшчане казакоў, «да зброі

кровапраліцця. Мяшчане «яднальным звычаем» былі змушаны выплаціць казакам 1200 золотых, добра забяспечылі іх правізіяй і абмяняліся з імі афіцыйнымі замірэнчымі лістамі.

Цікава, што каталіцкі біскуп Ю. Верашчынскі, які пакінуў разгорнутае апісанне гэтых падзеяў, у выбуху канфлікту вінаваці не запарожцаў, а менавіта кіеўскі ўрад [7, с. 28–30].

кінуўшыся, ад замка і горада віцебскага мужна адблі, і правадыра іх з дванаццю старэйшымі, злавішы і закаваўшы, каралю аддалі». Горад рэгулярна выстаўляў атрады, якія бралі ўдзел ва ўзброеных канфліктах Рэчы Паспалітай са Швецыяй і Маскоўшчынаю. У 1605 годзе, напрыклад, віцеблянін Марка Літка на чале атрада з 500 мяшчан браў ўдзел у бітве пад Фелінам, дзе за заслугі атрымаў шляхецтва і прозвішча Фелінскі [6, с. 195].

Пабіўшы казацкіх пасланцуў, віцебляне, нямала з якіх мелі баявы досвед, усур'ёз мелі намер супрацьстаяць запарожцам сілай зброі. Яны, магчыма, разлічвалі на тое, што разбалансаванае, парадзелае казацкае войска, на тыкнуўшыся на масавы ўзброены супраціў, адмовіцца ад баявых дзеянняў і не будзе займаць горад.

«Апісанне авалодання горадам Віцебскам запарожскімі казакамі...» і рэканструкцыя бою пад Віцебскам. Падчас пошукаў у архівах Варшавы нам удалося знайсці ўнікальны документ, які дае магчымасць па-новаму даследаваць ход канфлікту Войску Запарожскага і Віцебска. Ім з'яўляецца справаздача ананімнага карэспандэнта Я. Замойскага пад назвай: «Апісанне авалодання горадам Віцебскам запарожскімі казакамі без загаду карала і гетманаў, якія ў tym горадзе пастояў патрабавалі, у якім многія людзі з абодвух бакоў палеглі. 1602 год».

Мяркуючы па змесце дакумента (гл. дадатак), аўтарам яго быў нейкі беларускі ўраднік: нягледзячы на нядрэнную польскую мову часам сустракаеща нетыповая для тагачаснай польскай лексіка («zaporoski», «dzwonek», «zabit», «wydan», «dziewka» і інш.). Выкладанне характарызуеца вялікай эмацыянальнасцю і амаль поўной адсутнасцю дакладных лічбаў і дат. Гэта можа ўказваць на тое, што справаздача была напісаная на аснове пераказаў і чутак.

Паводле гэтага дакумента прыезд казацкіх пасланцуў у снежні 1602 г. адбываўся, прынамсі, двойчы. Спачатку прыбыў «гетманскі» пісар Кірык, паведамляючы віцеблянам пра прыход казакоў, аднак мяшчане вырашылі адкупіцца і адправілі пісара назад да І. Куцковіча, пытаючы пра суму. Хоць запарожскі старэйшы схіляўся да таго, каб узяць грошы, казакі не хацелі яго слухаць і адправілі ў Віцебск «вайсковага пісара Грыцка з сотніяй вершнікаў», якія павінны былі б заняцца распісваннем жылля для пастояў. У справаздачы выразна паказаная нагода бунту мяшчан, якая выявілася ў двух палях, — праўным (адсутнасць дазволу на пастой) і чалавечым (непрыстойныя выкаванні і паводзіны Грыцка, які кінуўся з кулакамі на гарадскага пісара). Падчас сутыкнення загінула «шасцярачы» ці «некалькі» казакоў, частка ахойні-

каў пісара была паранена. Даведаўшыся пра гэта, казацкі «гетман і ўсё войска абурылася і пайшло ў Віцебск, пакляўшыся сабе ні на якое замірэнне не згаджацца», і хоць міралюбівия мяшчане прапанавалі казакам па 10 коп з дому, ці то як кампенсацыю за пастой, ці то за забітых казакоў, крыважэрныя запарожцы быццам бы не пагадзіліся на гроши, «пакуль тая рыцарская кроў не будзе пакрыта выданнем важакоў мяшчан на пакаранне смерцю». Калі віцябляне ўбачылі зацятасць казакоў, то «скіравалі тыя гроши на найманне людзей» для адбівання наступу запарожцаў.

Дадзеныя справаздачы дазваляюць таксама рэканструяваць ход бою. Калі казацкае войска падышло да Віцебска, мяшчане выйшлі пастроеныя ў баявыя парадкі «ладам, як маглі», і сталі пад горадам. Кіраваў імі «адзін Воўк, мешчанін значны», ветэрэн войнаў са шведамі ў Лівоніі. Верагодна, ён здолеў сабраць нашмат больш, чым 500 чалавек апалчэння; колькасць гэтага атрада, магла дасягаць тысячы альбо і больш чалавек – на гэта ўказвае вялікая колькасць забітых у бое.

Колькасць казацкага войску вызначыць таксама цяжка. Хоць аўтар Баркулабаўскага летапісу сцвярджаў, што запарожцаў было 4 тысячи [6, с. 189], С. Кошкі насамрэч прывёў у Лівонію 4 палкі прыблізна па 500 чалавек. Примаючы да ўвагі значныя страты і адыход вялікай, калі не большай, часткі казакоў на Украіну пасля забойства С. Кошкі, з пачатковага «шкілета» войску наўрад засталася траціна; шэрагі запарожцы, аднак, увесь час папаўнялі паказачанымі мяшчанамі і сялянамі, хоць іх баявая вартасць была вельмі сумнеўнай.

Пазбаўленае шматлікай конніцай (а, маўгыма, яе выкарыстанне на пачатку бою было недарэчным, прымаючы да ўвагі тое, што стаяла зіма) казацкае войска наблізілася да горада і пачало перастрэлку з яго абаронцамі («стралялі адны ў іншых»). Пасля агнявога бою запарожцы пайшли ў наступ, аднак агульная атака іх была досыць слабой і сустрэла зацяты супраціў. Мяшчанам за кароткі час удалося не толькі стрымаць нападнікаў, але і, пацясніўшы іх, пагнаць у поле. Кінуўшыся пераследаваць ненавісных казакоў, віцябляне на хвалі эйфарыі купіліся на адну з улюблёных стратагем, то бок вайсковых хітрасцей запарожцаў, – уяўнае адступленне і навядзенне суперніка на гарматны абстрэл.

Калі 12 казацкіх гармат [11] пачалі рабіць значныя спусташэнні сярод мяшчан, запарожцы кінуліся ў сапраўдную атаку, «урукапашную секчы пачалі, і так на іх спінах увайшлі ў горад», а потым учынілі разню – «лягло перад горадам, на вуліцах, у горадзе

і патанула людзей больш за чатырыста, праўда, простых людзей, чэрні, якія плату ўзялі супраць казакоў, але мяшчан значных, можа, некалькі загінула». Частка справаздачы з'яўляецца апісаннем асобных эпізодаў гэтай разні – забойства мешчаніна Улоха і нейкай «дзяўчыны дарослай»; як адзначае аўтар, «секлі мяшчан і кабет, але кабет мала было, таму што адны ў замак пайшли, іншыя разбегліся ўсюды і паўсюль».

Кіраунік мяшчан Воўк паспеў уцячы ў замак, адкуль казакі пагрозамі штурму дамагліся яго выдачы. Бляск манет прымусіў запарожцаў змяніць іх крывавыя намеры: Воўк застаўся жывы, бо «даў за сябе выкупу дзвесце літоўскіх коп і сядзёу у іх у ланцуту тыдзень». Пасля захопу казакамі горад быў цалкам зрабаваны: «крамы, каморы і іншыя сховы, адбіваючы замкі, рабавалі», абіралі купцоў, «бралі, што хацелі і хоцеў, таму што з імі сялян, гультайства шмат прывалаклося».

Пасля заканчэння бойкі казакі спыніліся на пэўны час у горадзе, распіваючы мёд і гарэлку ў ваяводы Яна Завішы, які зачыніўся ў замку, і спяшаліся патлумачыць свае дзеянні перад каралём, выслаўшы да яго цэлае пасольства на чале з Г. Крутневічам.

Крыніцы таксама даюць магчымасць вызначыць (праўда, толькі набліжана), дату захопу Віцебска. З ліста І. Куцковіча да Л. Сапегі, высланага з Астроўна 14 снежня, становіцца зразумела, што казакі толькі падыходзілі да горада (заставалася яшчэ каля 20 км) і аддавалі вырашэнне канфлікту з мяшчанамі ў рукі «Пану Богу ў святой справядлівасці» Яго [8, к. 138]. Затое наступны, ужо згаданы ліст І. Куцковіча да С. Жалкеўскага напісаны пасля ўязця Віцебска, датаваны 20 снежня [7, с. 118]. Верагодна, запарожцы, спрабуючы апраўдацца за свой учынак, пачалі рассылаць лісты да прадстаўнікоў улады Рэчы Паспалітай адразу ж пасля напісання пратэстаций і збору прыдатных пісьмовых сведчанняў шляхцічаў. Гэтыя лісты павінны былі стаць доказам правамернасці дзеянняў казакоў, таму захоп горада мог адбыцца паміж 15 і 19 снежня.

Пасъягісторыя. Запарожцы сталі ў Віцебску на нашмат карацейшы час, чым планавалі спачатку. М. Грушэўскі адзначаў, што адтуль пад канец года яны перасунуліся на украінскае Падняпроўе [3, с. 318], аднак гэта не адпавядае рэчаіснасці. Пачуўшы пра віцебскія падзеі, кароль выслаў пасланца да казакоў, які іх заспеў ужо ў Магілёве [6, с. 189]. Пасол, аднак, прыехаў з пустымі рукамі; ён прывёз запарожцам толькі дакоры і пагрозы за іх учынкі, якія мала ўзрушылі казацкія сэрцы (на гэта, у прыватнасці, указвае змест ліста новага казацкага старшага Івана

Касога ад 1 лютага 1603 г. — І. Куцковіч, не- беспадстаўна асцерагаючыся за сваё жыщё, тады ўжо вярнуўся на Украіну) [8, к. 140].

Як сведчыць змест ліста Я. Фірлея да каралеўскага падканцлера Пятра Тыліцкага ад 13 студзеня, у каронным скарбе «гуляў венцер», а падскарбнік апраўдваўся за тое, што зноў бракуе сродкаў да поўнай сумы, якая павінна была быць аддадзена казакам, — сабрана было толькі 16 тысяч злотых, — і ён лічыў патрэбным, каб нястача дадалася «са скарбу літоўскага» [10, с. 41]. Запарожцы сядзелі на беларускім хлебе яшчэ да сярэдзіны 1603 г., а потым, не дачакаўшыся, відаць, ні сукны, ні грошай, вярнуліся на ўкраінскае Падняпроўе [4, с. 115].

Прымяочы да ўвагі недахоп крыніц, складана рэканструяваць, як Віцебск аднаўляўся пасля казацкага пагрому. Ужо згаданы фрагмент летапісу пра ўдзел значнага кантынгенту віцяблян у бітве пад Фелінам дае падставы дапускаць, што гэты працэс ішоў досьць хутка.

Заключэнне. Такім чынам, напружанне паміж Войскам Запарожскім і жыхарамі Віцебска нарастала працяглы час. Абодва бакі мелі нямала падстаў для ўзаемнай нянявісці: галодныя, парадзелы і знясіленыя ў ліфляндскай кампаніі казацкія атрады ва ўмовах зімы 1602—1603 гг. з усё большым расчараваннем чакалі выдачы аплаты ад Рэчы Паспалітай і бачылі ў беларускіх гарадах толькі крыніцу для выжывання. Віцябляне, у сваю чаргу, стаўшы закладнікамі чутак і пагалосак, якія раздзімалі казацкае сваволле да апакаліптычных памераў, хваравіта адреагавалі на вымогі патрабавання даць месцы для зімоўкі для запарожцаў: пабілі казацкага пісара і яго ахову. Такая імклівая эскалацыя канфлікту знайшла завяршэнне ў паўнавартасным баевым сутыкненні са шматлікімі ахвярамі пад Віцебскам, дэталёвы ход якога дапамагае даследаваць апублікаваны намі дакумент.

Арыгінальны польскі тэкст справаздачы ананімнага карэспандэнта Я. Замойскага пра захоп Віцебска казакамі ў 1602 г. падаём з перекладам на беларускую мову. Документ добра захаваўся. Ён знаходзіцца ў архіўнай справе паміж іншымі справаздачамі карэспандэнтаў вялікага кароннага гетмана [12]. Арыгінальны тэкст документа перададзены паводле інструкцыі для выдання гістарычных крыніц такога кшталту (Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w. / red. K. Lepszy. — Warszawa, 1953). Фрагменты, прачытаннне якіх выклікае сумненне, акцэнтаваны знакам (?), а расшыфроўка скарочаных частак слоў і прапушчаных слоў, ключавых для разумення думкі, пададзена ў квадратных дужках.

ДАДАТАК

/I/ Opisanie zdarzonego opanowania miasta Witebska przez Kozaków Zaporożskich bez ordynansu króla i hetmanów, w tymże mieście stanowiska żądającego, w którym wielu ludzi z obydwóch stron legło. [Rok] 1602

Przed Bożym Narodzeniem (mogło być w kilka niedziel) Kozacy niżowi, sam hetman ich z inszymi niektórymi [starszynami] posyłał do Witebska, do miasta, pisarza swego Kiryka, oznajmując, że ma tam z wojskiem być dla odpoczynku wojskowi. Witebszczanie, zabiegając temu, traktowali z tym posłańcem hetmańskim, prosząc, aby [Kozacy] nie przyjeżdżali i zastanowili [się], co mieli dać. Gdy tedy z tym posłaniec hetmanów zwrócił się do hetmana, hetman do tej zgody się skłaniał, ale wojsko insze nie zezwalało, i zaraz wyprawili pisarza wojskowego Hrycka ze stem koni tam, do Witebska, dla rozpisywania gospod.

Gdy przyjechał pisarz tam, stanął gospodą u pisarza miejskiego, który pytał u niego, co by za potrzebę mieli. Powiedział, że tu ma przyjść Wojsko Zaporożskie na odpoczynek. On rzekł: «Za czym by tu mieli przyjeżdżać? Mają li listy KJM albo IMP hetmanów koronnego albo WXL?». Pisarz wojskowy rzekł, [że] nie mają, ale to i bez tego będzie. Pisarz witebski na to, że, ponieważ tego, co miało być, nie masz, tedy też będącym[y] się starać o to, aby się nam tu gwałt nie działał. A wojskowy pisarz rzekł: «Będziecie patrzeć na to, że z żonami waszymi mołojcy obcować będą, a wy będącie im służyć», i dalej sprośnie mówił. Witebski pisarz na to, że «nie doczekacie [się] tego». Wojskowy pisarz witebskiemu pięścią w gębę dał i do broni nań, drudzy także Kozacy do broni uganiać się poczęli. W mieście we dwoniek uderzono, zaczym Kozaków poparli i z miasta ich wygnali, gdzie zabitych Kozaków sześć zostało, a rannych jechało kilkanaście.

Gdy z tego opału przyjechał pisarz wojskowy z inszymi rannymi (drudzy też pokołatani, a zabitych tam kilka zostało) do wojska, hetman i wojsko wszystko wzruszyło się i poszło do Witebska, przyrzekłszy sobie żadnego jednania nie przypuszczać do siebie, ale aż by się ta krew rycerska nagrodziła wydaniem hersztów na stracenie. Gdy Witebszczanie dowiedzieli się o tym, że Kozacy ciągną, posyłali do nich, jednając ich, postępując z domu po 10 kop. Oni odpowiedzieli, żeby i po 20 kop dawali, nie chcemy, jedno idziemy do miasta dochodzić sprawiedliwości o 2/ zabite mołojce. Mieszczanie, widząc upór kozacki, gotowali się też w mieście, i co Kozakom dać mieli z jednania, obrócili te pieniadze na najem ludzi do obrony przeciwko Kozakom, chcąc się im bronić.

Gdy już nastepowało wojsko ku miastu, mieszkańców wyszli też sprawą, jaką mogli mieć. Nie

puszczali ich w ulice¹; strzelali do siebie i wypierali Kozaków z ulic w pole. Kozacy rzekomo (?) tył podali, a wtem nawiedli lud miejski² na strzelbę działową, którą bardzo razić poczęli, aż musieli cofnąć się i do miasta gwałtem ustępować. Kozacy po nich i ręczną bronią siec poczęli, i tak na grzbietach ich weszli do miasta. Tamże w mieście bili, sekli mieszkańców i niewiasty, ale białych głów mało było, bo jedne do zamku weszły³, drugie rozbiegły się⁴ lada gdzie. Mieszczanie chcieli do zamku uciekać, jedno most przerzucon[y] był, więc wiele ich w Dzwinię rzekę powpadało z mostu i potonęło. Jużże tam w mieście nikomu nie przepuszczano. Legło przed miastem, w ulicach, w mieście i co potonęło, człowieka przez czterysta, wprawdzie prostych ludzi, czerni, co pieniądze brali przeciwko Kozakom, ale mieszkańców znaczych, może być, zginęło kilkanaście.

Pisarz miejski zabit[y], dwie chorągwie wzięto, jedną miejską, drugą Wołka niejakiego, mieszkańina, który Wołk miał tę chorągiew z Inflant doma sobie od pana hetmana, gdyż tam nieco ludzi pod sprawą swą miał. Mieszczanin, stary człowiek, godny, bywały, spokojny, którego przezywano Włochem, stał we wrociech w domu swym, gdy już morderstwo czynili, i gdy do niego z bronią Kozak przyskoczył, prosił nieborak, aby go nie zabijał, bo, powiada, nie zezwalałem ja na to przeciwieństwo. Nie dbał na to [Kozak], uciął mu ramię i kilka ran wielkich zadał, że go tamże zabił.

A iż Wołk jeden, mieszkańców znaczny, ten, którego była chorągiew, uciekł był do zamku, tedy nie przestali inszych bić i zamku dobywać chcieli, ażby ten wydan[y] był, o którego traktaty czyniono. Musiano go im stawić, który się okupu dał dwieście kop litewskich i siedział u nich w lańcuchu tydzień. W jednym domie w mieście dziewczka dorosła, ukrywając się, włazła /3/ pod piec wcześniej. Kozacy, szukając i tam ludzi, należeli oną; wyciągali ją, nie mogąc wyciągnąć, kilka ich, a jeden, przysiadłszy z półhakiem, strzelił w nią i zabił ją tam.

Kramy, kleci i insze schowania, odbijając zamki, łupiono. Brali, co chcieli i kto chciał, bo z nimi chłopstwa, hultajstwa wiele nawlekło się. Płoskieńscy kupcy tam byli z niektórymi łupieni, i tych tam rozgromiono, sami nie wiedzieć gdzie są, a towary rozszarpane. Wójt miejski witebski snadź z mieszkańami nie przestawał i nie był na ten czas w Witebsku. Lejntwójt niejaki Konwirski (?) z mieszkańami był, który uciekł z miasta przed potrzebą tą.

Po tym pogromie w mieście tamecznych mieszkańców, jak mężczyzn, tak białogłów i dzieci nie było nic, tylko sami Kozacy, a chłopstwa, co w podwoziech, i niewieścik przychożych, ubóstwa też moc wielka.

¹ У арыгінале: ulicy.

² У арыгінале: mieszkańców.

³ У арыгінале: weszli.

⁴ У арыгінале: rozbiegli się.

Snadź o to się Kozacy nie lękają, że pobili tak wiele ludzi, jedno o to, że połupili kramy, komory, schowania. Zgoła puste miasto uczynili. Protestację Kozacy czynili u pana wojewody, i do ksiąg dali zapisać się na mieszkańców, że przeciwko nich się wzburzyli, i w głowach napisali siedmi[u] mieczczan, której protestacji wypis wzięli.

W zamku u pana wojewody bywają, częstował ich, póki miał czym, a kiedy miodu i gorzałki nie stało, tedy łąją. Z Witebstka mieli się ruszyć zarazem do Mohilewa, stamtąd ku Kijewu, mówiąc to: «jeśli król nie zapłaci nam, co winno, nagrodzim[y] sobie Mohilewem i Kijewem».

/4/ Posły swoje odprawują do KJM z Witebska osób 6:

1. Hawryła Kretowicza atamana, co był po Koszce obran[y] hetmanem

2. Kudrę atamana

3. Andrzeja atamana

4. Wasilieja atamana

5. Łaszka atamana

6. Wasilia setnika

Na strawę dali im Kozacy lit[ewskich] kop 200.

Пераклад

Апісанне авалодання горадам Віцебскам запарожскім казакамі без загаду караля і гетманаў, якія ў тым горадзе пастою патрабавалі, дзе многія людзі з абодвух бакоў палеглі. 1602 [год]

Перад Калядамі (магло быць за некалькі тыдняў да іх), нізвая казакі, сам іх гетман з некаторымі іншымі [старшинамі] пасылаў у Віцебск, у горад, свайго пісара Кірыка, паведамляючы, што ён павінен там з войскам быць для адпачынку войска. Віцябляне, каб гэтага пазбегнуць, вялі перамовы з тым гетманскім пасланцам, просячы, каб [казакі] не прыезджалі, і абдумвалі, што павінны былі б даць. Калі тады з тым гетманскі пасланец вярнуўся да гетмана, гетман да той згоды схіляўся, але іншае войска не дазваляла, і адразу выслалі вайсковага пісара Грыцка з сотняй вершнікаў туды, у Віцебск, для роспісу пастою.

Калі прыехаў туды пісар, ён стаў на пастою у гарадскога пісара, які пытаў у яго, што яны маюць за патрэбу. Сказаў, што сюды павінна прыйсці Войска Запарожскае на адпачынак. Ён сказаў: «Нашто сюды мелі прыядздаць? Ці маюць лісты Карава Яго Міласці ці Ix Міласця Паноў гетманаў кароннага ці ВКЛ?» Вайсковы пісар сказаў, [што] не маюць, але тое і без таго будзе. Віцебскі пісар на тое, што, паколькі таго, што мусіла быць, не маеш, тады мы будзем прыкладаць высілкі, каб нам тут гвалту не рабілася. А вайсковы пісар адказаў: «Будзеце глядзець на тое,

што малайцы з вашымі жонкамі бавіцца будуць, а вы будзеце ім служыць», і далей ганебна казаў. Віцебскі пісар на тое, што «не дачакаецца таго». Вайсковы пісар віцебскаму кулаком у вусны даў і са зброяй на яго, іншыя казакі таксама за зброю пачалі хапацца. У горадзе ў звон ударылі, пасля чаго казакоў адціснулі і з горада іх выгналі, дзе забітых казакоў шасцёра засталося, а параненых ехаў тузін¹.

Калі з того пекла прыехаў вайсковы пісар з іншымі параненымі (іншыя таксама збітыя, а забітых там некалькі засталося) у войска, гетман і ўсё войска абурывалася і пайшло ў Віцебск, пакляўшыся сабе ні на якое замірэнне не згаджацца, пакуль тая рыцарская кроў бы не будзе пакрыта выданнем важакоў мяшчан на пакаранне смерцю. Калі віцябляне даведаліся пра тое, што казакі ідуць, пасылалі да іх, каб памірыцца з імі, даючы з дому па 10 коп. Тыя адказалі, што, калі б і па 20 коп давалі, не хочам, толькі ідзём у горад дамагацца справядлівасці за забітых малайцоў. Мяшчане, бачачы казацкую ўпартасць, таксама рыхтаваліся ў горадзе, і тое, што казакам мусілі даць на замірэнне, скіравалі тыя гроши на найманне людзей для абароны супраць казакоў, маючы намер адбівацца.

Калі ўжо падступіла войска да горада, мяшчане выйшлі таксама ладам, як маглі. Не пускалі іх у вуліцы; стралялі адны ў іншых і выцяснялі казакоў з вуліц у поле. Казакі ўдавана (?) адступілі, а потым навялі мяшчан на гарматы, якія вельмі іх біць пачалі, аж мусілі адступаць і ў горад бязладна адыходзіць. Казакі іх урукапашную секчы пачалі, і так на іх спінах увайшлі ў горад. Тамсама ў горадзе білі, секлі мяшчан і кабет, але кабет мала было, таму што адны ў замак пайшли, іншыя разбегліся ўсюды і паўсюль. Мяшчане хацелі ў замак ўцякаць, толькі мост перакінуты быў, таму частка іх у раку Дзвіну пападала з моста і патанула. А ўжо там у горадзе нікому памілавання не давалі. Лягло перад горадам, на вуліцах, у горадзе і патанула людзей больш за чатырыста, праўда, простых людзей, чэрні, якія плату ўзялі супраць казакоў, але мяшчан значных, можа, некалькі загінула.

Гарадскі пісар забіты, узяты дзве харугвы, адна гарадская, а другая нейкага Ваўка, мешчаніна, а той Воўк меў тую харугву з Лівоніі ў дому ў сябе ад пана гетмана, таму што там трохі людзей пад сваім камандаваннем меў. Мешчанін, стары чалавек, годны, бывалы, спакойны, якога называлі Ўлохам², стаў у ва-

ротах свайго дому, калі ўжо забойствы чынілі, і калі да яго са зброяй казак падскочыў, прасіў небараака, каб яго не забіваў, таму што, кажа, я не дазваляў на той супраціў. Не зважаў на тое [казак], адсек яму руку і некалькі цяжкіх ран нанёс, што яго там жа забіў.

А што адзін Воўк, мешчанін значны, той, якога была харугва, уцёк быў у замак, тады не перасталі іншых біць і здабываць хацелі замак, каб той быў выдадзены, пра якога вялі перамовы. Мусілі яго ім выдаць, які даў за сябе выкупу дзвесце літоўскіх коп і сядзёў у іх у ланцуту тыдзень. У адной хаце ў горадзе дзяўчына дарослая, хаваючыся, залезла раней пад печ. Казакі, і там шукаючы людзей, знайшлі яе; выцягвалі яе, у некалькіх не маглі выцягнуць, а адзін, прысеў з пулгакам³, стрэліў па ёй і яе там забіў.

Крамы, каморы і іншыя сховы, адбіваючы замкі, рабавалі. Бралі, што хацелі і хцеў, таму што з імі сялян, гультайства шмат прывалаклося. Купцоў з Палацка, якія там былі, з некаторымі іншымі рабавалі, і тых паграмілі, самі невядома, дзе ёсьць, а тавары раскіданы. Гарадскі віцебскі войт, здаецца, да мяшчан не далучыўся і не было яго ў той час у Віцебску. Лентвойт нейкі Канвірскі (?) быў з мяшчанамі, ён уцёк з горада перад тым боем.

Пасля таго пагрому ў горадзе тамтэйшых мяшчан, як мужчын, так і кабет, не было нікога, толькі самі казакі, а сялян, якія падводы вялі, і кабет прышлых, убогіх таксама вялікая колькасць.

Падобна, казакі за тое не баяцца, што пабілі так багата людзей, толькі за тое, што зрабавалі тавар, каморы, сховы. Цалкам пустым горад зрабілі. Казакі напісалі пратэстацию на мяшчан, што супраць іх паўсталі, у пана ваяводы і ў кнігі далі, а як кіраунікоў напісалі сем мяшчан, а з той пратэстациі выпіс узялі.

У замку ў пана ваяводы бываюць, часта вайскоўцаў іх, пакуль меў чым, а калі мёду і гарэлкі не стала, тады лаюць. З Віцебска меліся рушицы адразу ў Магілёў, адтуль да Кіева, прыгаворваючы тое: «калі кароль не заплаціць нам, што павінен, то пакрыем сабе Магілёвам і Кіевам».

Паслоў сваіх адпраўляюць да Караля Яго Міласці з Віцебска асоб 6:

1. Гаўрылу Крутневіча⁴, атамана, які быў пасля Кошкі абраны гетманам
2. Кудру, атамана
3. Андрэя, атамана
4. Васілея, атамана
5. Лашка, атамана
6. Васіля, сотніка

На страву далі ім казакі літоўскіх коп 200.

¹ Панятак «kilkanaście» ў польскай мове значыць лік ад 11 да 19.

² Гэта значыць італьянцам. Магчыма, тут памылка і павінна быць «Wołochem», г.зн. валахам ці выхадцам з Валахіі.

³ Стрэльба вялікага калібу з укарочаным ствалом.

⁴ У тэксле відавочная памылка.

Література

1. Łoziński, W. Prawem i lewem: obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku / W. Łoziński. – Lwów: Nakł. W. Webera, 1903. – 672 s.
2. Creveld, M. van. Supplying war. Logistics from Wallenstein to Patton / M. van Creveld. – Cambridge: University Press, 2004. – 313 p.
3. Грушевський, М.С. Історія України-Русі: в 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 7: Козацькі часи до року 1625. – 624 с.
4. Яворницький, Д. Історія запорозьких козаків: в 3 т. / Д. Яворницький. –Rolle, A. Na posterunku / A. Rolle // Rolle A. Szkice i opowiadania. – Seria piąta. – Kraków–Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1887. – S. 1–33.
5. Полное собрание русских летописей / сост. Н. Улащук. – М.: Наука, 1975. – Т. 32: Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – 235 с.
6. Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620 / oprac. J.T. Lubomirski. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1868. – 152 s.
7. Miejska Biblioteka Publiczna im. E. Raczyńskiego w Poznaniu. – Sygn. 88: Listy do Sapiehów od województw, powiatów, miast oraz od hetmanów wojsk zaporoskich z lat 1601–1659. – 137 k.
8. Archiwum Główne Akt Dawnych. – Zespół 358. Archiwum Zamoyskich. – Sygn. 179: Listy do Jana Zamoyskiego od Firlejów. 1589–1604. – 111 s.
9. Biblioteka książąt Czartoryskich w Krakowie. – Sygn. 320: Zbiór akt, listów, instrukcji i in. dokumentów do dziejów Polski (gł. dotycz. spraw skarbowych) z lat 1603–1617. – 550 s.
10. Черкас, Б. Пригоди козаків у Прибалтиці [Електронний ресурс] / Б. Черкас // Тиждень.ua. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Publication/3669>. – Дата доступу: 11.07.2016.
11. Archiwum Główne Akt Dawnych. – Zespół 358. Archiwum Zamoyskich. – Sygn. 39: Relacje korespondentów politycznych, prawdopodobnie Jana Zamoyskiego, głównie z Włoch. 1602–1604, b.d. – 98 s.

Паступіў у рэдакцыю 29.08.2016 г.